

Recensioner

Monografier

Notes on a Century. Reflections of a Middle East Historian

Bernard Lewis

VIKING, 2012, 388 s.

Det är onekligen få förunnat att utan överdrift kunna ge ut en självbiografisk bok med titeln *Notes on a Century*. Än färre har haft möjligheten att se tillbaka på det gångna århundradet som både historiker och historisk aktör. Men när Bernard Lewis, som i år fyller 97, ger ut sina memoarer är resultatet en bok som består av lika delar personliga minnen och den stora 1900-talshistorien, uppbruten med funderingar kring historia som både disciplin och profession. Boken skildrar på så sätt en högst ovanlig, kosmopolitisk och kontroversiell akademiker, vars ständiga fokus har varit ett Mellanöstern som under Lewis karriär i väst har gått från att ha varit ett snävt specialområde till att bli kvällsnyheter.

Lewis föddes av judiska föräldrar i London 1916 och kom därmed att bli äldst i en imponerande skara brittiska historiker, som även kom att inkludera de året yngre storheterna Robert Conquest och Eric Hobsbawm. Liksom sina båda generationskamrater kom Lewis att sätta djupa avtryck både inom sitt forskningsfält och i den bredare samhällsdebatten. I Lewis fall bidrog det ökande intresset för den ofta prekära situationen i Mellanöstern till att han med tiden blev lika mycket en kommentator av samtida som historiska konflikter. Framför allt har Lewis blivit en tung röst i den amerikanska debatten efter 11 september. Han har kopplats samman med Bushadministrationens utrikespolitik och hans kritiker har polemiskt hänvisat till honom som Vita husets ”intellektuelle Rasputin”. I sina memoarer menar Lewis likväl att detta eventuella politiska infly-

tande starkt överdrivits. Faktum kvarstår hur som helst att Lewis karriär, ryktesspridning eller inte, bäddar för en spännande akademisk självbiografi.

Merparten av Lewis böcker har varit breda, ofta populärt hållna historiska synteser som har behandlat allt från islamsk, kristen och judisk historia till rasism och slaveri – allt med utgångspunkt i de länder i Mellanöstern som han har haft ett nära förhållande till. Grunden till detta förhållande, och till hans vidsträckta historiska synteser, är ett närmast otroligt språkintresse. För den som läser Lewis memoarer står det klart att han inte enbart bemästrar sitt modersmål på ett ovanligt elegant sätt, utan även behärskar hebreiska, arabiska, turkiska, persiska, grekiska, tyska, ryska och danska. Trots att Lewis samlade produktion har färgats av hans breda och djupa kunskaper om Mellanösterns historia, språk och kultur har hans tolkningar på inget sätt stått oemotsagda. Till skillnad från både Conquest och Hobsbawm har Lewis alltid framstått som något av en kontroversiell anomali inom sitt forskningsfält.

Det större problemkomplex som ständigt återkommer i Lewis böcker, liksom i hans memoarer, kan summeras i den av honom myntade frasen ”clash of civilizations”. Det är förhållandet mellan en islamsk och en kristen civilisation som står i centrum. I flera böcker blir det tydligt att de sydöstliga islamska och de västliga kristna civilisationerna vandrat olika vägar genom historien, och medan väst har gått åt sitt håll har Lewis hävdade att sydöst, något tillspetsat, har gått vilse. Både hans ursprungliga tanke kring konkurrerande civilisationer, och hans bedömning av förhållandet mellan dem båda, har varit utsatta för hård kritik. Detta gäller inte minst i Lewis oförsonliga meningsutbyte med litteraturvetaren Edward Said,

som i sin *Orientalism* (1978) lät just Lewis klä skott för mycket av den kritik som han riktade mot många av orientalismens grumliga utgångspunkter. I memoarerna är det tydligt att detta fortfarande är en levande och känslös debatt, och där Lewis fortfarande ser orientalismen som en forskningsinriktning i stil med hellenism eller klassicism, är begreppet för flertalet andra i Saids efterföljd enbart ett skällsord.

Notes on a Century är därför uppsummeringen av, om än inte nödvändigtvis avslutningen på, en imponerande lång, produktiv och kontroversiell karriär. Just kontroversen, oavsett hur man ställer sig i debatten mellan Lewis och Said, liksom Lewis återkommande intresse för känsliga ämnen som förenar både historia och samtid, tillhör de mest läsvärda delarna av Lewis memoarer och historiefilosofi. I en kort utläggning kring vilken historia vi väljer att berätta, som gör sig betydligt bättre i original än i översättning, skriver Lewis kärnfullt att "the sensitive place in the body, physical or social, is where something is wrong. Sensitivity is the signal the body sends that something needs attention, which is what I try to give" (s. 300). Det är både ett citat värt att poängtera och en princip värd att hörsamma.

Andra av memoarernas mer principiella uttalanden klingar desto mer falskt. Bland annat lägger Lewis ner mycket möda på att betona vikten av en "sanningsenlig" historieskrivning för att motverka de krafter som vill falsifiera eller trivialisera det förflutna. Utöver bristen på allmänna ifrågasättanden kring vad som skulle utgöra en "sanningsenlig" historieskrivning färgas dessa uttalanden av den trivialisering av det armeniska folkmordet, begänget av en ungturkisk regim i skuggan av första världskriget, som Bernard Lewis själv har stått för. I hans memoarer är det tydligt att Lewis fortfarande, även efter att han har fått utstå mycket kritik och varit inblandad i ett antal rättsprocesser, håller fast vid sin trivialiserande hållning, där det armeniska folkmordet endast existerat som politisk propaganda. En sådan hållning, där Lewis

har rätt och andra helt sonika har fel, har möjligen sin plats i en självbiografi, men öppnar samtidigt dörren för mer djupgående historiografiska analyser av denne kontroversielle akademiker.

Maria Karlsson

Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages

Stephen A. Mitchell

UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA PRESS,
2011, 368 s.

Det finns en hel del spännande forskning som rör fornnordens trosuppfattningar, alltifrån sejd till spådomar och allehanda trolldom. Det finns även en hel del forskare som fascinerar oss med sina djupdykningar in i den tidigmoderna världens tro på trolldom och rättsliga processer mot häxor. Nu har Stephen A. Mitchell tagit ett grepp om tiden däremellan i sin bok *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages*. Hans undersökningsperiod sträcker sig från kristendomens införande i Norden runt 1100-talet fram till reformationen år 1525, och det är på tiden att någon ställer frågan huruvida det hände något med trolldom och magi under denna tid. Mitchell är verksam som professor i Scandinavian and Folklore vid Harvard University, och har således förutsättningarna att med sin kännedom om de skandinaviska länderna och de nordiska språken ta sig an denna uppgift.

Boken är indelad i sex kapitel. En bakgrund om häxeri och vilka material som kan ge information om fenomenet har en självklar plats. Kapitel två handlar om hur människor använde sig av magiska medel i sitt dagliga liv. Det tredje kapitlet omtalar berättelserna kring magi och mer exakt i vilka källor man kan återfinna detta fenomen. De fjärde och femte kapitlen koncentrerar sig mer på medeltidens officiella syn på magi, och på de lagar och normer som reglerade företeelsen. Det sjätte tar upp frågan om genus i förhållande till

magi och trolldom. Boken avslutas med en epilog om det medeltida arvet.

Att det i Skandinavien ofta fanns ett samband mellan magi i en kristen kontext och heden tro syns i själva orden vi väljer att använda – *trolldom* har ju givetvis med troll att göra. Detta påvisar enligt Mitchell en långsam process, snarare än att ett helt nytt blad vändes genom kristnandet. Han lutar sig därför mycket mot den norröna mytologin för att visa hur två olika troskomplex kunde mötas. Magi som sådant var inte nödvändigtvis negativt för de kristna. I stället var det de gamla gudarna som var problematiska. Den gamla tron och de gamla gudarna skulle jagas bort av den rätte guden. Men kristnandet kunde utan problem ske genom två duellerande magiker, där hedningar och kristna deltog i en gemensam tävlan med samma premisser. Den kristne missionären vann givetvis genom den gode gudens medverkan. Tekniken var densamma och man talade samma språk. Mitchell kan visa detta genom att använda sig av ett antropologiskt angreppssätt på sitt material, vilket är en styrka i hans studie. Han kan sätta medeltidens kristna tro och kristendomens dualism med gott och ont i relation till förkristna trosuppfattningar, såsom de återges i det mytologiska materialet. Men vad hände därefter? Både under medeltiden, och speciellt när kyrkan försökte fostra folk till den rätta tron genom 1500-talets reformation och motreformation, riktades en del kraft mot vad som ansågs vara gamla hedniska villfarelser. Vad är egentligen vidskepelse? Kan man rådslå med onda makter? Dessa frågor var aktuella under perioden, t ex brottades heliga Birgitta med problematiken att spåkonor ibland hade rätt i sina förutsägelser. Det handlade enligt henne om vem som var ursprunget till den makt som människor begagnade sig av för att manipulera andra. Det handlade om makt, och att djävulen kunde lura folk till sig.

Mitchell utgår på ett förtjänstfullt sätt från en mängd olika materialtyper. Helgonberättelser, fabler, predikomaterial, det fornsvenska legendariet, rättsmaterial,

lagar och inte minst de uttrycksfulla kyrkomålningarna som återfinns på svenskt och danskt område används av författaren. Störst utrymme får det västnordiska sagamaterialet. Här framkommer Mitchells övertygelse att bakgrunden till medeltidens uppfattningar måste sökas i den norröna mytologin och i de sagor som nedtecknades i början av medeltiden. Närmare trettio av bokens tvåhundra sidor ägnas åt att presentera detta material. Trots det är detta inte en bok om vikingatida uppfattningar om trolldom. Mitchell ser inte sagorna som en spegel av forna tider. Alla sagor är producerade i en kontext av kristet tänkande. Men eftersom de bär spår av äldre trosuppfattningar är det en nödvändighet att behandla dem för att förstå synen på trolldom under medeltiden. En annan god idé är att han studerar *rimur*, en isländsk diktform som blev populär först efter 1300-talet, och som fortsatt att nyproduceras in i modern tid. Det är en mycket sträng diktform som gärna bygger på gamla sagor och brukar mytologiska anspelningar, men som tidigare har behandlats styvmoderligt av sagaforskare. Här är dock medeltiden i fokus, och då fyller materialet en viktig funktion.

Det finns flera fördelar med Mitchells undersökning. En är som ovan antytts den säkra hand med vilken han behärskar olika typer av källmaterial, alltifrån sagor till kyrkmålningar och rättsprotokoll. En annan fördel är det tvärvetenskapliga grepp som följer med detta tillvägagångssätt. Men den största fördelen är att han lyckas visa att uppfattningar kring magi ingalunda var oföränderliga under tidsperioden. Ett av de mest intressanta resultaten i boken är just den tydliga utveckling som sker på området. Det visar att Mitchell hade rätt när han uppmärksammade den lucka som funnits i forskningen. Han återkommer ständigt till att det under 1400-talet utkristalliseras tydliga tecken på det som leder fram till 1600-talets häxprocesser. Djävulen har inte varit främmande för kristna – Jesus själv drev ut demoner ur folk enligt Bibeln – men djävulen tar mycket större plats i

material från andra hälften av Mitchells undersökningsperiod. Massmöten, där djävulen står som ledare för hopen, blir en allt större fara. Genusproblematiken blir mer påtaglig när häxeriverksamhet och magi förändras från sexuella brott till hot mot den sociala ordningen. När *Malleus Maleficarum, Häxhammaren*, publicerades i slutet av 1400-talet och fick funktionen av en handbok i hur man upptäcker och skyddar samhället mot detta skadliga och abnorma fenomen följde även en ny genre av juridiska och teologiska böcker om häxor. Mitchell plockar fram rättsfall från nordiskt område som illustrerar denna poäng, bl a hur galna Kadhrin (*Crazy Katherine*) agerar professionell häxa i Arboga 1471. Predikoböckerna trycker allt hårdare på att man bör vända sig till Gud snarare än till trollkunniga, och under 1400-talet ser Mitchell att kyrkans argumentation blir mer defensiv. Folk uppmanas till större vaksamhet gentemot demoner. Hade boken varit kronologisk hade denna förändring blivit lättare att uppmärksamma, och kanske hade Mitchell kunnat göra bättre försök att förklara varför förändringarna skedde. Trots detta är *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages* väl värd att läsa. Den är välskriven och författaren gör lättbegripliga sammanfattningar av olika, ganska snäriga, forskningslägen. Turligt nog finns det även mängder med referenser för den som vill fortsätta studera trolldom och magi i nordisk medeltid.

Anna Wallette

Reforming the North. The Kingdoms and Churches of Scandinavia, 1520–1545

James L. Larson

CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2010, 534 s.

Komparativt orienterade översikter av reformationen i Norden i monografins form är sannerligen en bristvara. Under de senaste fyrtio åren har fyra antologier på detta tema presenterats: Carl-Gustaf

Andrén (red.), *Reformationen i Norden: kontinuitet och förnyelse* (1973); Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610* (1990); Ole Peter Grell (red.) *The Scandinavian Reformation. From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform* (1995) samt Matthias Asche & al. (red.), *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung* (2003). Alltjämt saknas dock en sammanhållen monografisk studie i ämnet. För att åtgärda denna brist har James L. Larson, professor emeritus i skandinaviska språk vid University of California, sammanställt en diger volym avgränsad till den tidiga reformationen i Norden (1520–1545). Hans fokus är emellertid inte riktat mot den reformatoriska utvecklingen *per se*, utan snarare mot reformationens betydelse för statsbildningsprocessen i övergången från medeltid till tidigmodern tid. Det är med andra ord den vidare samhällsutvecklingen snarare än den kyrkliga utvecklingen som han i första hand vill belysa.

Hans särskilda profilering utgörs av ett brett komparativt perspektiv på den skandinaviska statsbildningsprocessen, utifrån utgångspunkten att det rör sig om analoga processer i vilka de skandinaviska länderna integrerades i den samtida europeiska statsformatsutvecklingen. Reformationen beskrivs i detta avseende som en av de viktigaste faktorerna i övergången från medeltida politisk decentralisering av den styrande makten till tidigmodern maktcentralisering. Larson vill således placera in reformationen i ett större sammanhang där den blir en central del av en genomgripande *Neugestaltung* av det västeuropeiska samhället. Detta föranleder författaren att ge en relativt bred framställning av den politisk-historiska utvecklingen med anknytning till reformatoriska förändringsprocesser. Efter en inledande översikt följer fyra delar som kronologiskt behandlar perioden mellan 1513 (som, trots den tidsmässiga avgränsningen i titeln, får betraktas som studiens egentliga startår) och 1545.

Det skall inte förnekas att den breda och synnerligen detaljerade framställningen av den politiska utvecklingen har vissa förtjänster. Författaren lyckas väl belysa de gemensamma rötterna till både Gustav Vasas och Kristian III:s politiska program, genom vilka de ställde sig i samma tradition som deras företrädare Kristian II, som de i sin propaganda samtidigt tog tydligt avstånd från. Han belyser också de skillnader som går att skönja mellan den danska och den svenska utvecklingen. Till dessa hörde att medan Kristian III i Danmark-Norge successivt kom att föra en explicit evangelisk linje i sin kyrkopolitik, förhöll sig Gustav Vasa i Sverige mer försiktig när det gällde konfessionell orientering, en strategi som stundtals betraktats som uttryck för politisk pragmatism.

Samtidigt som boken är synnerligen detaljerad när det gäller kungaintriger, fältslag, diplomatiska förbindelser och skattepolitik, är anknytningen till den kyrkliga förändringsprocessen stundtals så svag att den knappt ens är skönjbar. Förvisso behandlas reformationen vid återkommande tillfällen ur ett politiskt perspektiv, men härvid skiljer sig boken knappast från andra översikter över 1500-talets europeiska politiska historia. Påfallande är exempelvis att närmast inget nämns om det traditionella förreformatöriska fromhetslivet i Norden. Likaså berörs förändringarna i liturgi och fromhetsliv samt den folkliga receptionen av dessa förändringar enbart i förbifarten. Det teologiska innehållet i reformatorernas skrifter och dessas anknytning till samtida kontinentala teologiska strömningar ligger också bortanför författarens direkta intresseområde.

Det finns inte mycket att anmärka på när det gäller författarens läsning av källmaterialet (upplysningen på s. 474 om att systrarna i Vadstena kloster skulle ha översatt mässan till svenska tycks dock vila på ett missförstånd). Språkforskaren Larson uppvisar god förmåga att tillgodogöra sig både äldre källtexter och nyare litteratur på svenska, danska och norska. Däremot lämnar anknytningen till aktuell nordisk

reformationsforskning en del att önska. Författaren hänvisar påfallande ofta till verk publicerade mellan mitten av 1800-talet och mitten av 1900-talet. Litteratur publicerad efter 2002 lyser närmast helt med sin frånvaro. Författaren tycks exempelvis inte känna till Åke Andréns *Sveriges kyrko-historia 3. Reformationstid* (2000) utan använder i stället bland annat den i flera avseenden föräldrade Knut B. Westmans *Reformationens genombrottsår i Sverige* (1918) för att belysa 1520-talets kyrkliga utveckling i Sverige. Författaren tycks inte heller vara bekant med de ovan nämnda antologierna redigerade av Asche (2003) och Brohed (1990).

Följaktligen behandlar också författaren berättande källor på ett sätt som är något ovan för dagens skandinaviska historiker. Han använder sig exempelvis av Olaus Petris *Swenska cröneka* och Peder Svarts krönika om Gustav Vasa som närmast objektiva skildringar av det historiska förloppet. Vi kan stanna vid två exempel. På s. 246 berättar författaren om det så kallade vederdöpareofoget i Stockholm år 1525, då – enligt Peder Svarts krönika – ett antal anabaptister genomförde ett ikonoklastiskt upplopp i staden, en passage som Herman Lundström redan 1898 förvisade till ”den historiska sagans område” (se *Undersökningar och aktstycken. Bidrag till Svenska kyrkans historia* s. 13–40). Även i framställningen av Västerås riksdag 1527 används Peder Svarts krönika som en objektiv källa till mötesförhandlingarna. Vi får exempelvis på s. 252–253 läsa om hur riksdagens ständer ”på böjda knän och med tårar i ögonen” bad kungen att återvända till mötet. Detta sätt att använda krönikan har dock skandinaviska historiker som regel undvikit sedan Lauritz Weibulls kritiska analys av krönikans källvärde (i *Scandia* 1937).

Bokens grundläggande problem är, som antytts, förutom sin bristande anknytning till nyare forskningsperspektiv, att den genom sin breda framställning snarast liknar en traditionell politisk historia om Kalmarunionens sammanbrott. Problemet

är att en nydanande skildring av denna process redan finns på svenska i Harald Gustafssons *Gamla riken, nya stater: statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541* (2000). Trots den lovvärda ansatsen att försöka skriva en komparativ nordisk historia om reformationen i monografins form är följaktligen bokens användbarhet för den skandinaviskspråkiga läsekretsen tveksam.

Martin Berntson

Tankemaskinen. Polhems huvudvärk och andra studier i tänkandets historia

David Dunér

NYA DOXA, 2012, 523 s.

Tankemaskinen är inte en Polhembioografi, utan en studie av 1600- och 1700-talsvetenskapens tänkande i ett huvudsakligen svenskt sammanhang. I fokus står frågan om *hur* periodens vetenskapsmän uppfattade och tänkte världen, och inte bara *vad* som tänktes. Precis som i sin avhandling om Swedenborg, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (2004), låter idéhistorikern David Dunér sig inspireras av kognitionsvetenskapliga metoder och av filosofer såsom George Lakoff och Mark Johnson. Dunér intresserar sig för mötet mellan tänkandet och omvärlden: hur kognition som en kroppslig aktivitet sker i och formas av den tid och den plats där tänkandet ägde rum. Centralt i *Tankemaskinen* är hur tidigmoderna metaforer, som exempelvis urverksmetaforer, paralleller mellan ögat och camera obscura samt geometriska analogier, formade och möjliggjorde ett framväxande vetenskapligt tänkande.

Bokens 13 kapitel behandlar en heterogen mängd vetenskapshistoriska studieobjekt: geometriskt-matematiskt tänkande, beskrivningar av Falu koppargruva, naturalhistoriska resor, entomologi, mänskliga-maskinmetaforer och språkvetenskap, för att bara nämna några. Vissa av dessa studier är skrivna specifikt för *Tankemaski-*

nen, andra har i tidigare former publicerats som artiklar. Alla kapitel genomsyras av ett vackert essäistiskt språk, som gör boken mycket behaglig att läsa trots sitt stora omfång. Dunér har också, precis som i *Världsmaskinen*, en imponerande kännedom om periodens vetenskapliga litteratur, vilket gör hans analyser både detaljerade och intressanta. Varje kapitel står mycket väl för sig självt, vilket underlättar för den som är mer intresserad av ett enskilt sammanhang än av bokens övergripande teoretiska anspråk.

Dunérs kognitionsvetenskapliga angreppssätt på idéhistorien har många fördelar framför mer traditionella idéhistoriska perspektiv på tidigmodern vetenskap. Genom denna metodologiska ingång fångar *Tankemaskinen* vetenskap som historisk process snarare än som en uppsättning resultat. I detta sällar sig Dunér, utan att explicit placera sin studie bland dem, till de senaste decenniernas vetenskapshistoriska studier av vetenskaper som praktik snarare än som fritt svävande idéer. Samtidigt skiljer sig bokens sätt att studera vetenskap radikalt från sådan sociologiskt influerad vetenskapshistoria. Hos Dunér är det vetenskapen som ett sätt att tänka som ligger i fokus, snarare än den vetenskapliga kunskapsproduktionens sociala eller materiella praktiker. Därmed skulle man kunna säga att *Tankemaskinen* placerar sig mitt emellan dagens vetenskapshistoriska forskningsfront och ett mer traditionellt idéhistoriskt sätt att studera svensk vetenskap i kölvattnet av den vetenskapliga revolutionen, det vill säga som framväxten av nya tankar och idéer.

Med sin ”kognitiva idéhistoria” vill Dunér omfatta studier av allt från tankeprocesser, tidsliga och rumsliga perspektiv, hur människan tänker med materiella objekt i sin omgivning, hur kroppen ingår i tänkandet, till sociala beteenden och språkets roll i kognitionen. Trots dessa anspråk på omfång och mångfald saknar jag dock något efter att ha läst boken. Även om Dunérs teoretiska utgångspunkt är att tänkandet utgör en kroppslig aktivitet som

sker i ett rumsligt och socialt sammanhang, är det i huvudsak genom enskilda aktörers texter, bilder och modeller som vi möter tankens historia. Liknelser och metaforer blir ledtrådar genom vilka historiskt tänkande förstås. Tankandet och förmedlandet av tankar blir i Dunérs analys till en sömlös väv av individuell erfarenhet och text. Men var och hur etablerades de sätt att skriva, de läsarter och de tankestilar som gjorde denna väv möjlig? Vilka färdigheter och processer gjorde det möjligt att förmedla tankar och erfarenheter inom ett vetenskapligt kollektiv? Vilka var de institutionella sammanhang där vetenskapernas beskrivande och tänkande av världen växte fram? Vem inkluderades i denna gemenskap och vem exkluderades? Jag saknar helt enkelt en djupare analys av de intersubjektiva och institutionella förutsättningarna för tidens tänkande. Dessutom hade det varit intressant att se vilka kontraster, konflikter och vilken växelverkan som fanns mellan vetenskapliga tankesätt och andra samtida metoder att tänka världen.

Dunér beskriver tankandets historia som en kontinuerlig evolution och denna kontinuitet blir central för hans metodologi. Därmed blir både diakrona och synkrona likheter viktiga och försök att etablera likhet snarare än att synliggöra skillnader dyker upp på flera ställen i texten. Dunér argumenterar exempelvis för att de taktila sinnesförnimmelserna för en nutida besökare i Puerto Ordaz är de "samma som sved i Löflings hud" (s. 127) och att "den folkliga [taxonomiska] indelningen är en empirisk approximation av den vetenskapliga" (s. 373). Denna vilja att etablera en stabil och kontinuerlig kognition blir en naturlig följd av den kognitionsvetenskapliga utgångspunkten: Dunérs kognitiva idéhistoria blir möjlig – vi kan få en intim förståelse av något så svårfångat som tankeprocesser och sinneserfarenheter – just om man förutsätter en relativt stabil mänsklig kognitiv apparat över tid, kulturer och rum. För en kognitiv idéhistoria utgörs denna stabila kärna av moderna psykologers och filosofers modeller av

vårt tänkande och vår perception. Men samtidigt hävdar Dunér att ett historiskt perspektiv på kognition har ett värde just på grund av tankeprocessernas plasticitet, det vill säga att förutsättningarna för att tänka förändras i takt med att vår omvärld och kultur omformas. Denna motsättning mellan likhet och skillnad gör det ibland lite otydligt vad boken argumenterar för. Viljan att peka ut kontinuitet och likhet gör att frågor som när och varför mekaniska metaforer slutade att fungera som verktyg med vilka världen kunde tänkas och förstås aldrig riktigt ställs. Det hade varit intressant för studierna i *Tankemaskinen* om dessa motsättningar mellan likhet och skillnad tydligare hade lyfts upp till ytan. Vad särskiljer den studerade periodens metaforik från föregående och efterföljande epoker? Vad förenar? En sådan mer reflexiv teorianvändning hade kunnat säga ännu mer om både vårt och historiska aktörers sätt att konceptualisera tänkande.

Sammantaget är *Tankemaskinen* en imponerande konstruktion, där de olika kapitlen likt maskindelar hakar i varandra och tillsammans frammanar en förståelse av tidigmoderna tankeprocesser. *Tankemaskinen* är även ett verk som sätter igång en rad tankar hos läsaren. Hos mig väcker boken tanken på vad som skulle hända om Dunérs teoretiska verk tydligare knöts an till de senaste decenniernas vetenskapshistoria som behandlar vetenskaper som en kroppslig, social och materiell process. En sådan korskoppling hade för mig gjort *Tankemaskinen* till en ännu mer intressant och internationellt relevant studie.

Jacob Orrje

Judiskt liv i Europa 1786–1933.
Integrationsprocess med
förhinder

Per-Martin Meyerson

DIALOGOS, 2012, 478 s.

I Per-Martin Meyersons nya bok möter läsaren judar som individer med olika

öden. Judar blir hos författaren ett kollektiv i befolkningsstatistiken. Han visar att individer som registrerats som judar statistiskt sett har varit överrepresenterade inom kategorierna framgångsrika entreprenörer och förnyare i det kapitalistiska systemet, vetenskapsidkare och konstnärligt verksamma i allmänhet samt bland kommunistiska ledare i länder som Ryssland/Sovjetunionen, Polen och Ungern under 1900-talet. Kategorin judar framstår i denna berättelse som en stor moderniserings- och urbaniseringskraft i Europas historia.

Meyerson går i sin tolkning av sina egna resultat ett steg längre än vad hans undersökning ger fog för. Han gör kategorin judar till en kollektiv aktör ("grupp"):

"Jag ser i det judiska folket en grupp som på så sätt upprätthållit sin sociala särprägel i mer än tvåtusen femhundra år, trots en geografisk spridning över i stort sett hela jordklotet. [...] Vi kan se denna ödesgemenskap som en kollektiv judisk identitet grundad på en gemensam mängd minnen från det förgångna och på förhoppningar om framtiden. Det är detta som är kittet i den judiska samhörigheten." (s. 15) Författaren gör judarna inte bara till en kategori i sig utan även till en kategori för sig. Innebörden är att individer som identifierar sig som judar också identifierar sig som medlemmar av *gruppen* judar.

Meyerson hävdar "att det ickejudiska samhället aldrig kunde övervinna känslan av främlingskap mot judarna" (s. 43). Underrubriken till hans bok lyder "integrationsprocess med förhinder". En judisk individ måste ge upp sin identitet som jude och låta sig assimileras om hon i samhällslivet inte ville bli föremål för vare sig allosemittism (att identifieras som jude) eller antisemitism. Integration av judarna som kategori var omöjlig.

En viktig poäng i Meyersons skildring av det judiska inslagets betydelse för samhällsutvecklingen i Europa under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet är att demokratiseringen i allmänhet, inte bara frigörelsen av judarna,

medförde att judiska individer kunde bli framgångsrika inom närings- och kulturlivet. Det var fråga om en judisk klassresa. Flertalet judar var ytterst fattiga. De var proletärer. I det dynamiska demokratiska och urbaniserade industrisamhället fick de möjlighet att utnyttja och utveckla sina talanger. En nödvändig förutsättning för att judiska proletärer i så hög grad kunde göra en klassresa var att även fattiga judar var socialiserade in i en subkultur där läs- och skrivkunnighet, diskussioner och ifrågasättanden av accepterade tolkningar var centrala inslag i livet.

Meyersons berättelse slutar 1933. Det är året då Hitler blir rikskansler i Tyska riket, den händelse som i efterhand visade sig vara det första steget på vägen mot förintelsen. Det är det år då Europa börjar göra slut på det judiska i sin kultur genom att tvinga judarna i Tyskland och det tyskockuperade Europa in i misär för att till sist försöka mörda hela kategorin. En i noterna ofta nämnd källa i Meyersons bok är ett verk av den israeliske historikern av tysk bakgrund, Amos Elon, som låter den sorgliga historien sluta just år 1933: *The Pity of It All: A Portrait of the German-Jewish Epoch 1743–1933* (2002).

1743 var året då Moses Mendelsohn anlände från Dessau till Berlin. Mendelsohn, som startade en sekulariserad skola för judar i Berlin, är en hjälte i Meyersons berättelse. Mendelsohn förenade upplysningen med det judiska och lade grunden till den världsliga judiska kulturen. Den "progressiva" berättelse om judisk historia som slutar 1933 börjar 1743. Då tänds hoppet om den slutliga judiska frigörelsen. Den tyskjudiska epoken som Elon definierar i titeln till sin bok har karaktäriserats som en symbios, ett fruktbart samliv mellan två kulturer. Men symbiosen var en illusion. Efter 1933 försvann det judiska som en integrerad del av Europas kultur.

Albert O. Hirschman (1915–2012) var en tysk jude som utvandrade till USA. Han slogs på den republikanska sidan i spanska inbördeskriget och bistod därefter den amerikanske kväkaren Varian Fry

i aktionen att 1940–41 smuggla judiska flyktingar i Vichy-Frankrike via den iberiska halvön till USA. Hirschman kom att verka som samhällsvetare i USA. 1970 gav han ut boken *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Den handlar om hur företag, organisationer och stater i kris går under eller överlever. Lojalitet och stillatigande leder till att en kris i ett företag eller en stat blir allt djupare och slutar i konkurs eller katastrof. Protester som leder till reformer kan rädda företaget eller staten. Emigration kan för individen innebära räddning till ett bättre liv någon annanstans, medan företaget eller staten lämnas åt sitt öde.

Hirschmans bok kan läsas som ett paradigm för förståelsen av judarnas historia i Europa. Meyerson använder inte Hirschmans terminologi, men hans historia följer den logik som finns i dennes teori. Protesten var en central beståndsdel i den judiska frigörelsen under 1800-talet och början av 1900-talet. Judiska individer kämpade både för judisk frigörelse och för demokrati, liberalism och socialism, förstätt som jämlikhet och rättvisa. Stillatigande lojalitet gentemot en förtryckande statsmakt i Tyskland, Polen eller Ungern ledde till fortsatt förnedring och till sist till undergång för judar som individer och för hela kategorin (förintelsen). Exit, emigration från Europa till USA och Palestina, blev räddningen för de individer som i tid valde denna lösning.

I likhet med all historieskrivning som förvandlar kategorier av människor till kollektiva aktörer suggererar Meyersons berättelse hos en okritisk läsare föreställningen att varje enskild judisk individ skulle bära på de egenskaper som kategorin har haft som statistisk storhet. På detta vis fungerar Meyersons bok som en allosemittisk antites till Karl Marx kända skrift *Om judefrågan*. Marx vision var att det kommunistiska lyckoriket kunde bli verkligt först om ”judarna” förintades. Han syftade inte på enskilda individer utan på den kategori européer som han definierade som det kapitalistiska systemets skapare och

drivkraft, ”ockrarna/judarna”. Marx tes har trots distinktionen mellan abstraktionen ”judiskt” och judiska människor en viktig roll i antisemitismens verkningshistoria. För att Meyersons allosemittiska diskurs inte ska fungera som en antisemitisk fallgrop måste hans historia läsas som berättelsen om en befolkningskategori där vissa individer har haft en framträdande plats i Europas moderna historia men kategorin inte har varit en historisk aktör.

Kristian Gerner

Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid

Mikael Byström

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2012, 336 s.

Vår kunskap om vilken vardag som mötte de av andra världskrigets flyktingar som tilläts komma in i Sverige har hittills varit närmast obefintlig. Fram tills i dag, för nu har Mikael Byström publicerat en bok om vilka villkor som gällde för flyktingars rätt till arbete, ekonomiskt understöd i de fall man inte kunde arbeta, samt sjukvård. Byström har verkligen åstadkommit ett pionjärarbete och boken baseras på ett omfattande arkivmaterial från två hittills utforskade myndigheter: Statens arbetsmarknadskommission (som var central för frågor om flyktingar och arbetsmarknaden) och Statens flyktingnämnd (som spelade stor roll för frågor om flyktingars rätt till understöd och andra sociala frågor).

Byström betonar att den svenska flyktingpolitiken inte växte fram som resultatet av en i förväg uppgjord plan utan snarare formades genom ad hoc-lösningar på hastigt uppkomna problem. Den statliga organisation som växte fram blev därför tämligen rörig och man må förlåta Byström för att hans detaljrika framställning stundtals får en närmast deskriptiv karaktär. Det har inte hindrat honom från att också dra ett antal viktiga slutsatser.

1930-talets lagstiftning innebar att

statsmaktens ansvar för flyktingars arbete och uppehälle skulle vara minimalt. Byström lyckas dock visa att staten under kriget tvärtom kom att ta ett stort ansvar för att sätta flyktingar i arbete och tillförsäkra dem en grundläggande levnadsstandard. Dessutom etablerades redan tidigt principen att flyktingar skulle ha rätt till samma eller åtminstone liknande villkor som svenska medborgare. När det gäller arbetsmarknaden avskaffades exempelvis kraven på särskilda arbetstillstånd för nordiska och estlandssvenska flyktingar redan 1943 och för så kallade "baltiska" flyktingar 1944. De flyktingar som arbetade inom jordbruk och industri fick lön enligt svenska kollektivavtal och i de fall flyktingar saknade hemlandslegationer (som genomgående förväntades ta ett stort ansvar för sina medborgares sociala och ekonomiska välfärd) fick deras barn rätt till skolgång på samma villkor som svenska medborgares barn och samma likabehandlingsprincip kom att gälla också för rätten till sjukvård. Byström föreslår även, i ett av bokens mest intressanta uppslag, att det var denna likabehandlingsprincip under krigsåren som kom att ligga till grund för utformningen av efterkrigstidens arbetskraftsinvandringspolitik.

Två händelser var enligt Byström centrala för utformningen av denna politik. Den första var de norska flyktingarnas ankomst åren 1940–41. Byström har i tidigare arbeten lanserat idén om den "nordiska tanken", alltså föreställningen i dåtida svensk debatt att Sveriges skyldigheter att hjälpa flyktingar i huvudsak gällde de "nordiska broderfolk" som ansågs etniskt lika svenskar. Den nordiska tanken kan enligt Byström förklara varför de norska flyktingarna kom att integreras på svensk arbetsmarknad på ungefär samma villkor som svenska medborgare. Men han går längre än så och menar att svenska myndigheter "lärde" sig flyktingmottagning, flyktingförvaltning och formade synen på flyktingar av att ta emot flyktingar som i stora drag kunde inkluderas i en svensk etnicitet" (s. 267). När den andra

stora flyktinggruppen, de människor av skiftande nationalitet som svenska myndigheter betecknade som "balter", anlände 1944 mötte de därför en likabehandlingspolitik som redan var etablerad (baltarnas ankomst innebar att staten gick in och tog ett betydligt större ansvar än tidigare, bland annat eftersom de baltiska flyktingarna saknade hemlandslegationer som kunde hjälpa dem ekonomiskt). Om Byström har rätt kan man kontrafaktiskt spekulera i vad som hänt om de baltiska flyktingarna varit först med att söka en fristad i Sverige i stället för norrmännen. Hade samma likabehandlingsprincip etablerats då?

Byströms resonemang är tankeväckande men inte invändningsfritt. Det bör exempelvis noteras att uttryckliga hänvisningar till den nordiska tanken verkar saknas i det källmaterial Byström har undersökt. På andra punkter präglas framställningen av en viss inkonsekvens. Å ena sidan hävdar Byström att den likabehandlingsprincip som ska ha emanerat ur den nordiska tanken kom att utsträckas också till de baltiska flyktingarna. Å andra sidan påstår han att "diskursen om balterna" såg annorlunda ut än "diskursen om de nordiska bröderna". Men han skriver omedelbart därefter att detta "kan [...] dock inte beläggas" och att det inte finns några exempel i hans empiriska material på att balter omtalats på ett "mer negativt sätt" eller att de i övrigt behandlades annorlunda ifråga om arbetsvillkor. *Ändå* anser Byström att det är "rimligt" att "den övergripande tanken om balterna var annorlunda" och att detta "bör ha haft någon inverkan också på hur myndigheterna och arbetsmarknadsorganen bemötte balterna" (s. 67). Byström har här hamnat i den svårförklarade positionen att den nordiska tanken får förklara både varför de baltiska flyktingarna behandlades likadant som nordiska flyktingar och varför de behandlades annorlunda – något hans empiriska material av allt att döma antyder att de inte gjorde.

Att så stor vikt läggs vid den nordiska tanken gör kanske också att Byström bortser från den förklarande potentialen

i ett annat av bokens viktigaste resultat. Byström visar nämligen övertygande att en viktig princip för myndigheternas möte med flyktingarna var en "arbetslinje", det vill säga tanken att det överordnade målet var att alla som över huvud taget kunde skulle utföra någon form av arbete. Han visar skickligt hur arbetslinjen inte endast berodde på ekonomiska överväganden utan snarast kan beskrivas som ett projekt med starka "moraliserande och uppfostrande" drag. Att så gott som samtliga norska flyktingar skickades ut på obligatoriska vedhuggarkurser i skogen innan de tilläts ta andra och för krigshushållningen viktigare arbeten kan ses som ett exempel på styrkan i försöken att internalisera vissa föreställningar om arbete som ett centralt inslag i det framväxande välfärdssamhällets nationella självförståelse.

Kan man tänka sig att det var just arbetslinjens centrala ställning i både flykting- och välfärdspolitiken som bildade utgångspunkten för likabehandlingsprincipen? Om arbete blev en förutsättning för hjälp från välfärdssamhället bör det ha inneburit att det blev svårt att neka denna hjälp till flyktingar som utförde samma arbete som svenska medborgare, oavsett om dessa flyktingar omfattades av den nordiska tanken eller inte.

Det är ett gott betyg till Byström att ha öppnat upp ett nytt forskningsfält där frågor av den typen kan uppstå. Och än återstår ny mark att bryta. Byström pekar själv ut två möjliga uppgifter för framtiden: att utveckla genusaspekten i föreställningarna om flyktingar och att studera mötet mellan flyktingarna och det svenska samhället på individnivå. Få forskare torde vara bättre lämpade än Byström själv att ge sig i kast med dessa uppgifter.

Martin Ericsson

Vård & ideologi. Narkomanvården som politiskt slagfält

Johan Edman

BOREA, 2012, 528 s.

Narkotika är, som sociologen Niels Christie och alkoholforskaren Kjetil Bruun konstaterat, en god fiende. Det är lätt för folk med olika politiska åsikter att enas om narkotikans farlighet. "För politikerna kan detta göras till något positivt om de lyckas utmåla en syndabock som orsak till dessa [de sociala problemen], en syndabock man ständigt kan kräva mer makt och resurser för att bekämpa. Narkotikan har blivit en sådan", skriver de i sin inledning till boken *Den goda fienden* från 1984. Johan Edman, historiker knuten till Sorad (Centrum för socialvetenskaplig alkohol- och drogforskning), har i deras anda studerat den svenska, moderna narkotikapolitiken. Han har utifrån studier av offentliga utredningar och riksdagstrycket mellan 1960 och 2000, samt analyser av Socialstyrelsens och senare Länsstyrelsens handhavande statsbidrag, kartlagt denna högst aktuella historia.

Resultaten av hans studier är flera. För det första kan läsaren konstatera att debatten om svensk narkotikapolitik på ett plan inte förändrats särskilt mycket mellan 1960 och 2000, trots att samhället och världen i övrigt gjort det. Narkotika skildras alltid som ett stort och farligt problem (även om studier ibland kan visa på minskat bruk). Bruk av narkotiska preparat blir med tiden en omöjlighet eftersom målet är ett narkotikafritt samhälle. Och i takt med den utvecklingen så skärps också straffen.

Edman kan också visa att politikerna under hela perioden menar sig ha saknat kunskap om hur narkomaner ska behandlas. Trots detta satsas det sällan på mer forskning. I stället blir narkotikan ett fält för politiska poänger och de behandlingar som de olika politikerna förespråkar blir beroende av deras ideologiska hemvist. I synnerhet syns detta när det gäller politikernas uppfattning om vad som är orsaken till narkotikamissbruket. Där vänstern ser

klassorättvisor som grund för samhällets problem ser de till höger gärna normlöshet. Socialism kan därmed anses som god vård av en politisk falang, medan familjehem som syftar till att stärka de intagnas normer kan förespråkas av en annan falang.

Till skillnad från tidigare forskare så menar Edman att narkomanvården inte har lidit av brist på styrning. Socialstyrelsen har styrt vården genom sin uppfattning om vad som är god vård. Att tillåta många olika typer av vård – både hästskötsel och tolvstegsmetod – kan vara ett sätt att styra, menar Edman. God vård blir då, skriver han i sin sammanfattning, beroende av ideologin (s. 403). ”Den rätta metoden var den som emanerade ur den mest attraktiva ideologin, den som arbetade utifrån en korrekt och ideologiskt acceptabel omvärldsanalys.” Som Edman visar i ett smått humoristiskt kapitel fanns det också vård som inte betraktades som ”god”. Narconon med kopplingar till Scientologkyrkan och en kraftig kritik av psykiatrin, gavs *inte* statsbidrag. Mellan Narconon och Socialstyrelsen utkämpades ett mindre krig. Det var vare sig metoderna eller resultaten som var Socialstyrelsen främmande, utan kopplingen till det som betraktades som en suspekt sekt. Också andra organisationer kunde få nej. Det kunde till exempel handla om för stora enheter som riskerade att monopolisera vården och sluka för stor andel av statsbidragen.

Mot slutet av den undersökta perioden blir den ideologiska styrningen svagare och det hänger samman med att Länsstyrelsen som tagit över tillsynen efter Socialstyrelsen inte har en egen ideologisk agenda, som Socialstyrelsen med sina många starka byråkrater.

Den period som Edman undersöker är intressant eftersom det svenska vårdssystemet ändrade karaktär under denna era. Privatiseringar, offentliga upphandlingar och New Public Management etablerades. Samtidigt är missbruksvården av tradition uppbyggd av ideella organisationer som länge – under stora delar av 1900-talet – har drivit vården och ersatts för detta genom

statsbidrag. Det är dessa som Edman undersöker för att söka svaret på frågan om vad som betraktats som god vård. Samtidigt kan han se hur dessa förändringar av svensk myndighetsstyrning har påverkat narkomanvården. Privata lösningar blir under slutet av hans undersökningsperiod vanligare – och förespråkas naturligtvis av politiker på högerkanten. Samtidigt menar Edman att narkomanvården till en början (det vill säga under 1960-talet) var ett vänsterprojekt, som växte upp ur en äldre kamp för välstånd och välfärd. Med kollektivets kraft skulle man stärka individen och göra hen till en mer ansvarstagande medborgare. Här såddes fröet till den senare periodens nyliberala entreprenör. På samma sätt var det den korporativa staten som välkomnade de många ideella organisationernas vård. Detta lade grunden till den senare periodens marknad för vårdkonsortier av olika slag. Vård på ideologisk bas sattes på undantag – den ansågs inte längre försvarbar. Samtidigt konstaterar Edman att narkomanen allt oftare började betraktas som sjuk och missbruket som en sjukdom, vilket gjorde de ideologiska omvärldsanalyserna alltmer ohållbara.

Edmans bok är diger. Han har gått igenom ett försvarligt stycke av den moderna narkotikapolitiska historien. Inte minst är analyserna av vad Socialstyrelsen betraktade som god vård och effektiva behandlingar intressanta och viktiga. Framställningen hade dock tjänat på att struktureras stramare, det finns en del upprepningar och en del av resultaten döljs i det myckna. Materialet hade med all säkerhet räckt för två böcker. Ändå – och så är det kanske med intressanta och engagerande studier – saknar jag en del. Varför har Johan Edman inte intervjuat de byråkrater, politiker, ansvariga, vårdare med mera, som han stött på? Historiker tenderar att hålla sig till skrivna källor, men när man som Edman väljer att undersöka en så närliggande period är det sorgligt att han inte utnyttjar att många av dem som var (och är) med i den narkotikapolitiska debatten faktiskt fortfarande lever. Dessutom hade det gett

studien ett mervärde, i och med att det i så fall skapats ett kompletterande material.

Jag tror att en del av resultaten hade förtjänat att diskuteras lite vidare, inte minst i förhållande till annan forskning. Här är två exempel på det. Hur hänger den förändrade styrningen av narkotikavården ihop med omsvängningen i det övriga samhället mot New Public Management? Och för den delen: hur hänger den ihop med det tidigare seklets styrning av missbrukarvård? Här tror jag att Edman kunde fått ut mer av sin analys, möjligen bara genom att strukturera framställningen annorlunda. Slutligen, skulle en analys av de byråkrater som styrde på Socialstyrelsen och som engagerade sig i dessa frågor ge nya eller tydligare svar? Jag tror det.

Med detta sagt. Edmans analys av den svenska narkotikapolitiska debatten förtjänar att bli läst inte bara av de behandlingsforskare Edman tror att han vänder sig till, utan av alla som är intresserade av narkotikapolitik eller av styrning i det moderna samhället.

Jenny Björkman

Avhandlingar

Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850

Anna Nilsson

AGERINGS BOKFÖRLAG, 2012, 273 s.

Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige

Kristiina Savin

SEKEL BOKFÖRLAG, 2011, 501 s.

”Samma gamla lycka?” undrar Anna Nilsson i avhandlingen *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850* (2012).

Frågan är begriplig, för har inte människans grundläggande existentiella predikament alltid varit detsamma? Att söka lyckan är något fundamentalt mänskligt, som Aristoteles hävdar i *Nikomachiska etiken*. Den har med människors välbefinnande och förtjänstfullhet att göra och är därför det viktigaste målet för våra handlingar. Han skriver vidare att de ”personer som påstår, att en torterad och otursförföljd individ är lycklig, bara han är en god människa, pratar nonsens vare sig de vill det eller inte” (1153b s. 11–26). Lycka är för Aristoteles inget man får eller har, den består i att man är verksam på ett förtjänstfullt sätt.

Det är lätt att glömma bort de tidsrymder som ligger mellan antika filosofers kloka ord om vägen till lyckan och dagens självhjälpböcker. På ytan tycks lyckans recept ha varit konstant i alla tider. Men stämmer det? Nilssons bok är en nyttig påminnelse om att begrepp ändrar betydelse över tid och att lyckan inte betydde detsamma för människor vid 1700-talets början som vid 1800-talets slut. En liknande historisk och relativiserande belysning ger Kristiina Savin i sin avhandling *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige* (2011). Att läsa dessa böcker i följd kan varmt rekommenderas för alla som vill få perspektiv på dagens ideal om lycka och hälsa. Från lite olika håll behandlar de båda föreställningar om lycka i ett Sverige före moderniteten, en tid då detta begrepp inte omedelbart förknippades med personliga projekt och individuellt ansvar. Lyckan var snarare kopplad till ett grundackord i vardagserfarenheternas sfär, vilket relaterades till allmänmänskliga prövningar och risker. Inom den tidigmoderna lutherska kosmologin, som under denna tid bestämde de allra flesta svenskers tillvaro, kunde inte livet vara lyckligt, det är både Nilsson och Savin noga med att framhålla. Adams och Evas brott hade för alltid stämplat människornas liv som syndigt. I detta moraliska universum kunde jordiskt välbefinnande av mer eller mindre varaktig njutning i och för sig infinna sig, men lockelsen i både njutning och lycka var bedräglig för såväl

fattig som rik. Sanningen ansågs vara att lyckans växlingar var obönhörliga.

I tidigmoderna bilder och texter gestaltades ofta lyckan som Fortuna, den antika personifikationen för öde, slump och tur. Hon var per definition oberäknelig och ostadig. Men Fortunas prövningar gjorde paradoxalt nog samtidigt den egentliga lyckan, eller lycksaligheten, tydligare; alltså den lycka som hörde till livet efter detta. Genom prövningarna kunde man skymta den gudomliga paradistillvaron. I livet i jämmerdalen gick ingen säker – lyckan kommer, lyckan går, men den Gud älskar lyckan får. Idén om lyckans växlingar var däremot inte en filosofi som begränsade mänskligt handlande – en slutsats som Savin poängterar på flera ställen i sin bok och som hon menar är avhandlingens viktigaste bidrag (s. 379). Lyckans nyckfullhet resulterade i en handlingsfilosofi, ett slags kombination av luthersk skapelsesyn och aristotelisk dygdeetik. Genom ett stort antal kända och mindre kända berättelser hämtade ur arkiven beskriver hon inkännande olika exempel på ödmjukhet inför de omständigheter som inte i grunden kunde påverkas, men hon beskriver också att man sällan undvek ansvar eller risktagande. Källorna ger inga belägg för att Sverige befolkades av resignerade fatalister under tidigmodern tid.

Även Nilsson framhåller att hennes undersökningsmaterial inte ger uttryck för fatalism. Den praktiska hanteringen av fysisk osäkerhet var alltså inte så vankelemodig som tidigare forskning har gjort gällande. Gustav II Adolf kunde inte på förhand veta utfallet av en militär operation, men han var beredd att pröva lyckan. Kvinnor som Cecilia Vasa kunde ge sig ut på till synes farliga resor om dessa hade ett högre ändamål och därmed kunde framstå som dygde- och trosprövningar. De som lät sig hissas ned i Falu koppargruva prövades i dygder som tapperhet och ståndaktighet. Samtidigt fanns det föga av det instrumentella förhållningssätt i handlingarna som ofta präglar den moderna attityden till lycka. I de tidigmoderna källor som

Savin och Nilsson har studerat var lyckan aldrig ett tekniskt problem, som kunde lösas genom att göras till ett projekt. Sådana försök fanns, men blev vanligen förknippade med moraliska betänkligheter och snöda ekonomiska vinningar. Savin lyfter fram det riskfyllda bergsbruket i Falun som ett exempel på en verksamhet som länge kopplades till girighet, men som under 1700-talet successivt kom att förknippas med kunskapsutveckling, minskade risker och större samhällelig lycka. Samma misstänksamhet mot lycköskare finns i Nilssons avhandling, till exempel i en visa från början av 1800-talet i vilken det kinesiska finansrådet Skandal stämmer upp en klagosång från fängelsecellen om att han hindras från "att nya projekter fundera uppå" (s. 166) vilka skulle kunna grundlägga hans lycka. Han har straffats för sitt sätt att söka lyckan, samvetslöst och med siktet inställt på materiell vinning. Skandal skulle kunna vara en modern människa som har tagit det kapitalistiska funktionssättet till sitt hjärta och som håller för sant att världslig framgång väntar den som vågar satsa utan hänsyn till andra och som utan skrupler är villig att ta risker. Men skulle denne föregångare till Gordon Gecko verkligen bli lycklig om han hade fått möjlighet att röja fritt? I det moraliska universum där skillingtrycket spreds var svaret givetvis nej. Liksom för de tidigmoderna bergsmännen, militärerna och resenärerna var det handlingarnas högre ändamål som avgjorde i slutändan.

Om lyckan har filosofer och lärde disputerat sedan antikens dagar. Anna Nilssons intresse ligger på ett annat plan. Hon vill undersöka hur lyckan uppfattades av gemene man, och menar att det billiga och populära skillingtrycket borde kunna ge en god bild, även om hon medger att inga tillfredsställande svar kan ges angående skillingtryckens representativitet med avseende på de breda befolkningslagrens föreställningsvärld. I avhandlingen analyseras cirka tvåhundra av de drygt 20 000 svenska skillingtryck som uppges ha publicerats mellan 1750 och 1850. Urvalet måste

ha varit ett hästjobb, och en grannliga uppgift. Som läsare blir man intresserad av att veta mer om hur urvalet gjordes. Jag hade därtill gärna sett några jämförande internationella utblickar. Den återopade sekundärlitteraturen är uteslutande svensk, men med tanke på att Sverige länge var en mottagande kultur, skulle det ha varit givande att få ett hum om likheter och skillnader mellan de europeiska nationerna.

Utän att definiera en särskild skillingtrycksgenre med lyckoinnehåll (det vore inte görligt), lokaliserar Nilsson ordet lycka i samtliga visor och med en begreppshistorisk ansats i Reinhart Kosellecks anda frilägger hon hur ordet i sig ”aktualiserar och aktiverar ett helt fält av betydelser” (s. 29). Nilsson väljer att tala om den världsbild (kosmologi) och den människosyn (antropologi) som framträder, samt förändringar över tid. Tre tematiska kategorier ger dessa ett tydligt innehåll: sekularisering, sensiblisering och individualisering. I mångt och mycket bekräftar Nilssons analys av lyckans betydelse annan historisk forskning kring det moderna Sveriges framväxt under 1800-talet vad gäller känslornas förändrade status från passioner till emotioner, kyrkans försvagade makt över individernas liv, samt nya idéer om det lyckliga livet i form av privat glädje och världsligt välbehag. Att lyckans koppling till ett övergripande moraliskt universum successivt försvinner är en förändring som speglas väl i skillingtryckens värld. Argumentationen är övertygande och stringent. Fokus ligger på innehållsanalys, vilket dock får mig att undra över den genre som skillingtrycken utgör och den mediehistoriska kontexten på tröskeln mellan tidigmodern och modern tid. Resonemanget kunde ha utvecklats här. Jag undrar också om framstegsbegreppet inte skulle ha kunnat utnyttjas som analytisk kategori för att förklara förändringarna. Nilsson kommer in på problematiken kring framsteget och det moderna samhällets funktionssätt i slutet av boken, men nöjer sig med att markera att hennes studie handlar om människobildens, världsbildens och lyckobegreppets föränd-

ringar. En reflektion över den litterära marknaden på vilken skillingtrycken sattes i spel skulle emellertid ha stärkt Nilssons egen analys.

Kristiina Savin tar i flera bemärkelser vid där Nilsson slutar, även om perioden hon studerar ligger före i tiden. En av förtjänsterna med Savins gedigna och infallsrika undersökning är att hon lyfter in den konkreta kommunikativa situationen i sin redogörelse för de olika tidigmoderna berättelser i vilka lycka, olycka, risk, varning, provning och andra besläktade begrepp skapar en riktning, en dynamik och ett meningssammanhang. Hur en författare valde att framställa lyckan handlade mer om genre och vad som ansågs meningsfullt i den konkreta situationen. Viktigt var också vilka känslomässiga reaktioner som texterna gav upphov till. Genom att betrakta Fortuna som en allmän plats i ett retoriskt universum och genom att utgå från vad en skolpojke kan tänkas ha läst om saken lyckas Savin nansera våra ofta inrotade föreställningar om några av den tidigmoderna världens viktigare tankefigurer. Tillvägagångssättet gör också att Savin med lätthet kan lyfta in en lång rad intressanta kvinnliga röster och erfarenheter i sitt resonemang – Agneta Horn, Maria Eufrosyne, Sigrid Sture, Christina Regina von Birchenbaum, Märta Berendes, Cecilia Vasa, Beata Rosenhane med flera. Det är både föredömligt och glädjande. Ett namn saknar jag dock bland de manliga referenserna: Machiavelli. Var han för kontroversiell för att nämnas i de källor som Savin hade tillgång till? Hans utläggning om Fortuna i *Fursten*, borde i vilket fall ha varit värd en not eftersom denna utläggning påminner mycket om omslaget på Savins egen bok samt resonemanget i första delen (till exempel s. 15): Lyckan står de djärve bi.

Nilssons och Savins avhandlingar är stimulerande läsning. Som läsare leds man runt i intellektuella landskap bortom präktiga och teoretiska utläggningar kring lyckans definition och villkor. I mångt och mycket beror detta på att valet av undersökningsmaterial möjliggör nya och

tidigare ouppmärksammade perspektiv. De populära skillingtrycken som Nilsson studerar ger oss inblickar i de breda befolkningslagrens syn på lyckan. Lyckans plats i gruvarbetsberättelser och i tidigmoderna kvinnors biografier, som Savin bland annat analyserar, berikar vår kunskap om svensk mentalitet före moderniteten. Jag har lyft fram några kritiska punkter, såsom frånvaron av dels mediehistorisk diskussion i Nilssons bok, dels machiavelliskt lyckobegrepp i Savins resonemang. Dessa användningar är dock av smärre betydelse. Avhandlingarna öppnar på ett föredömligt sätt upp nya vägar för fortsatta studier i förmodern svensk kulturhistoria.

Cecilia Rosengren

Medaljens framsida.
Nobelpriset i pressen 1897–1911
Gustav Källstrand

CARLSSONS FÖRLAG, 2012, 334 s.

Minnets av Alfred Nobel är ett lika återkommande inslag i höstmörkret som regnet. Nobels testamente är levande och över hundra år efter hans död spekuleras det i tv-soffor, radioprogram och tidningsartiklar om vem som ska få pris. Nobelpriset är världens största vetenskapliga utmärkelse, men dess prestige var inte självklar i prisets barndom. Nobelprisets historia och dess mediala betydelse står i fokus för historikern Gustav Källstrands avhandling *Medaljens framsida*.

Källstrand skriver att syftet med avhandlingen är tudelat, ett empiriskt och ett analytiskt. Det första handlar om att kartlägga hur den svenska dagspressen skrev om Nobelpriset. Det andra är att analysera vilken mening som tillskrevs priset. För att analysera detta tar Källstrand hjälp av Eric Hobsbawms förståelse av traditioner som uppfunna och betydligt yngre än vad de ger sken av att vara. Jag återkommer längre fram till traditionsbegreppet och användningen av det i avhandlingen.

I studien presenteras tre forskningsfält:

forskning om Nobelprisets historia, vetenskapens kulturhistoria och kulturorienterad medieforskning. Det är främst inom det tredje forskningsläget som avhandlingens positioneras. Inom detta forskningsfält fokuseras och problematiseras ofta relationerna mellan medier, publik och innehåll. Med andra ord är det inte en vetenskapshistorisk studie utan snarare en mediehistorisk studie över vetenskap och vetenskapsutövare.

Källstrands fokus på den mediala och då särskilt den svenska pressens gestaltande av Nobelpriset är ett välkommet bidrag till forskningen om Nobelpriset. Tidigare forskning har, som fakultetsopponent Karl Grandin förklarade vid disputationen, fokuserat på att ge ett inifrån-perspektiv på Nobelprisets historia. Frågor om särskilda val av pristagare och förhandlingarna bakom just det valet har stått i centrum. "Inifrån-studier" kan dock aldrig svara på frågor kring Nobelprisets genomslag och kulturella betydelse över tid. Det är för att förstå Nobelpriset ur ett "utifrån-perspektiv", som ett medialt fenomen, som Källstrand har valt att nästan uteslutande använda press som källmaterial. Källmaterialets korpus är hämtat ur Nobelstiftelsens arkiv och dess rika klippssamling. Att en klippssamling kan vara tendentiös är något som Källstrand är väl införstådd med och uttryckligen skriver. För att minska inverkan av detta förhållande på hans resultat har Källstrand kompletterat med Kungliga bibliotekets mikrofilmsarkiv. Att använda en klippssamling får dock andra konsekvenser än bara direkta tendensfrågor. Källstrand kan exempelvis inte avgöra artikelns storlek eller värde i relation till tidningen där den publicerades. Källorna i klipparkivet behandlas därför uteslutande som text. Källstrand tillskriver en notis samma innehållsliga värde som en mer omfattande artikel (s. 44). Men medier är inte bara innehåll. Form borde ha ägnats större betydelse, i synnerhet då avhandlingen positioneras inom forskningsfältet kulturorienterad medieforskning.

Avhandlingens disposition är inte kro-

nologisk utan uppbyggd kring två teman. Den första delen behandlar reaktioner på priset som sådant medan den andra delen fokuserar på pressens skildring av pristagare. Den tematiska dispositionen fungerar väl och är en bidragande orsak till att läsningen blir stimulerande. Den får dock analytiska konsekvenser genom att förändringsperspektivet hamnar i skymundan. Att Nobelpriset snabbt blir en tradition står klart men hur traditionen hölls levande och omskapades diskuteras inte.

Den svenska pressen, som var det dominerande mediet under de år som avhandlingens behandlar, problematiseras inte längs politiska eller geografiska linjer. Källstrand hävdar i stället att han vill åt "den polyfona kör av pressröster som uttalade sig om priset" (s. 43). Den polyfona kören hade kunnat bli spretig men så är inte fallet. Vi får en rik inblick i hur mycket som skrevs om Nobelpriset, prisutdelningarna och festligheterna och att alla ur kören av pressröster ansåg priset vara av oerhörd vikt som grund för nationell stolthet. Att tidningarnas geografiska eller politiska hemvist inte ägnas någon större uppmärksamhet i avhandlingen medför dock att Nobelpriset, ofta skildrat som en nationell angelägenhet, till stor del undersöks från ett storstadsperspektiv. Detta är inte kritik som omkullkastar avhandlingen men det belyser den tidigare nämnda urvalsproblematiken med klipparkivet. Källstrands studie syftar inte till att visa på bakomliggande orsaker till varför vissa tidningar skrev som de gjorde. I stället vill Källstrand visa att tidningarna skrev och att dessa skrivelser bör förstås utifrån traditionsbegreppet.

Traditionsbegreppet framhålls inledningsvis som avhandlingens analytiska nav men i de empiriska kapitlen tenderar det ibland att falla bort. I läsningen lägger jag märke till traditionsbegreppets elastiska styrkor. Vad som däremot saknas är en problematisering av själva traditionen Nobelpriset. Källstrand visar gott och väl att det skapades en tradition kring priset och att denna tradition hämtade legitimitet

i Nobels testamente (dåtid). Vidare visar Källstrand hur "ung" denna tradition var. Redan efter att Nobelpriset hade utdelats för första gången diskuterade pressen hur festligheterna nästkommande år borde vara mer storslagna för att harmoniera med Nobels minne (framtid i relation till dåtid). Den ärligt återkommande skildringen av pristagare, ceremoni och festligheter och den vikt som lades vid detta visar att Nobelpriset ansågs relevant i samtiden. Dessa tidsmässiga hopp gällande traditionsbegreppet (dåtid-framtid-samtid) och växelverkan mellan dem är något som jag läser in i avhandlingen, men det diskuteras inte explicit. Detta är beklagligt för jag uppfattar det som att Källstrands avhandling lämnar ett starkt bidrag till forskningen om traditioner. Framtiden som resurs för traditioners legitimitet är mig veterligen nytt för det hobsbawmska traditionsbegreppet och hade med fördel kunnat ges en större diskussion.

Sammanfattningsvis är det en synnerligen välskrivna avhandling, som på ett ledigt manér för in läsaren i Nobelprisets historia och dess tidigt etablerade tradition. Kören av pressröster levandegör sekelskiftet 1900, Sverige och Nobelpriset i dess barndom. Detta är också lite av ett tveeggat svärd. För i det föredömliga att skriva för en bredare publik går också något förlorat. Framför allt hade analyser kring hur Nobelpriset som tradition skänktes innehåll och resonemang kring traditionens inneboende temporalitet förtjänat ett större utrymme. Källstrand visar att Nobelpriset snabbt blev en tradition i pressen men en djupare problematisering av traditionen, genom att exempelvis jämföra med andra samtida traditioner, hade givit mer till ett forskningsfält som ofta tamps med förstäelsen av genrer och traditioner.

Niklas PG Svensson

Fängelset som välfärdsbygge Ann-Christine Petersson Hjelm

RÄTTSHISTORISKT BIBLIOTEK, 2011, 386 s.

Det skandinaviske fængselsvæsens historie har været genstand for en række større studier af især 1800-tallet, mens der også i nyere tid er blevet produceret en række fængselsstudier ofte af mere kriminologisk og samfundsfaglig karakter. Ser man tilbage på de skandinaviske landes fængsels-historie, så er der under alle omstændighe-der nogle perioder, som tydeligvis har fået mindre videnskabelig opmærksomhed end andre. Det gør sig eksempelvis gældende for tiden fra 1920'erne og frem til 1950'erne, der helt åbenlyst er spændende bl.a. som en periode præget af reformer og tanker omkring den fremvoksende velfærdsstat på den ene side og 1930'ernes depression og senere krigens uro og omvæltning på den anden side. Ikke desto mindre har denne periode været ladt lidt stikken – i hvert fald når det gælder den nyere danske og svenske fængselsforskning. Det er derfor glædeligt, at Ann-Christine Petersson Hjelm *Fängelset som välfärdsbygge* fokuserer på tiden fra 1930 til 1950 og gør dette empirisk funderet, samt med et ønske om at forstå periodens fængselsreformer i relation til velfærdsstaten som konstruktion og projekt.

Bogen er en revideret udgave af forfatterens retshistoriske afhandling fra 2002 og falder i tre dele. Den første del er et stort historisk og strafferetsteoretisk baggrundsafsnit, der dækker perioden frem til 1930, den anden del udgør bogens kerne og består i tre empiriske delstudier fra perioden 1930 til 1950, mens bogens tredje del er en kortere diskussion og konklusion.

Forfatteren har med bogens første del, der groft sagt dækker flere hundrede års fængsels- og retshistorie frem til perioden omkring 1930, ønsket at sætte scenen for den empiriske analyse. Grundlaget er i vid udstrækning sekundær litteratur og her opstår et væsentligt problem, da Hjelm overhovedet ikke har inddraget de ellers stærkt relevante fængselshistoriske studier,

der er kommet i Sverige, samt Norge og Danmark, i løbet af de sidste 10–15 års tid. Her tænker jeg ikke mindst på Roddy Nilssons afhandling *En välbyggd maskin, en marådröm för själen. Det svenska fängelse-systemet under 1800-talet* fra 1999, hvortil kommer en lang række andre arbejder af samme forfatter, samt omfattende norske og danske fængselshistoriske studier af Espen Schaanning og af undertegnede. Resultatet bliver, at det er en besynderlig anakronistisk fornemmelse at læse bogens første del, hvor store dele virker helt uberørt af forskningens udvikling på området de sidste mange år.

Den manglende brug af den tilgængelige litteratur giver bl.a. anledning til væsentlige misforståelser i beskrivelsen af det såkaldte Philadelphia fængselssystem, som slog igennem i 1800-tallet og stadig prægede svensk fængselspraksis i tiden frem mod midten af 1900-tallet. Hjelm misforstår i den sammenhæng f.eks. religionens rolle i 1800-tallets fængsler og ser ikke for alvor det element af individuel fangebehandling, der faktisk var en del af ideologien og forestillingerne bag 1800-tallets moderne isolationsfængsler. Sammenfattende mener jeg, at det dermed ikke helt lykkedes Hjelm at få ordentlig greb om, hvad det var for en fængselspraksis, som opstod i 1800-tallet og stod til at skulle reformeres senere i 1900-tallet.

Heldigvis påvirker manglerne i bogens første del kun bogens hoveddel – de tre empiriske casestudier i del II – i mindre grad, da hovedfokus her er på perioden 1930–50 og da forfatteren kun i begrænset omfang trækker på den i del I beskrevne fængselshistorie. De tre delstudier, som udgør den empiriske kerne i Hjelm's afhandling, handler om: 1) De "kriminalpolitiske ingeniører" bag den store fængselsreform, som blev vedtaget 1945 og de tanker, forestillinger og konflikter, som påvirkede processen. 2) Lovgivningsprocessen frem imod 1945 og betydningen af denne reform. 3) Behandlingstanken som den kom til udtryk i det såkaldte centrale klientregister, der skulle udgøre

et væsentligt værktøj i arbejdet med den individuelle fangebehandling.

Gennemgangen i de tre studier illustrerer tydeligt, at der er tale om en væsentlig periode i den svenske fængsels- og straffehistorie. Det dokumenteres f.eks. hvordan man søgte at bryde med isolationstanken og gerne ville tænke i en ny form for individuel fangebehandling, samt at reformen af 1945 havde anknytning til ideologien og tankerne bag den fremvoksende velfærdsstat og bl.a. var præget ikke blot af sociologiske, men også af kriminalbiologiske teorier. Desværre når analysen ikke altid så dybt, som man kunne ønske sig. Det skyldes bl.a. en meget deskriptiv og personorienteret skrivestil, der ofte ikke giver megen plads til analyse. Hjelm råder i nogen grad bod på dette i afhandlingens tredje og afsluttende del, hvor hun går mere analytisk til værks og bl.a. konkluderer, at fængselsreformen af 1945 mere var af ideologisk end af praktisk betydning og ikke fik det gennemslag, som reformen egentlig var tiltænkt, ude i de enkelte anstalter og i forhold til fængselspraksis i det hele taget. Det er også en vigtig konklusion, at Hjelm finder et "dualistisk människosyn" i sine empiriske studier, som viser hvorledes "Folkhemmet" på den ene side så sine afvigere gennem individualistiske briller, der tilskrev dem ansvar for deres egne gerninger, men på den anden side samtidig kunne opfatte deres handlingsmønstre som deterministiske og uundgæelige (s. 327 f). Her er forfatteren inde på et meget spændende element i den universalistiske skandinaviske velfærdsstat, der ikke blot omhandler disse staters støttende og humanistiske kvaliteter, men også det repressive potentiale, som rummes i så stærke statskonstruktioner.

Netop i den sammenhæng er det desværre en svaghed i *Fängelset som välfärdsbygge*, at en teoretisk og empirisk diskussion af hele velfærdsstatsspørgsmålet er totalt fraværende. Dette på trods af, at Hjelm vil undersøge skabelsen af et "folkhemsfængelse" i den gryende velfærdsstat (s. 26). Men hvad er det egentlig for en størrelse, som Hjelm søger at placere fængslet og

de svenske fængselsreformer i forhold til når hun skriver om fængslet som "välfärdsbygge" og "folkhemsfængelse", samt som del i en fremvoksende velfærdsstat? Det finder man som læser desværre aldrig rigtig ud af.

Uanset ovennævnte væsentlige problemer og mangler, så har vi med *Fängelset som välfärdsbygge* fået et omfattende empirisk studie af en spændende og lidet studeret del af den svenske fængselshistorie. Det er også forfatterens fortjeneste, at denne empiri er sat ind i en interessant og relevant ramme i forhold til den fremvoksende svenske velfærdsstat. Netop spørgsmålet om relationen mellem den skandinaviske velfærdsstatsmodel og de samme staters fængsels- og straffepraktis er et oplagt mål for videre studier.

Peter Scharff Smith

Storbyen Trækker. Homoseksualitet, prostitution og pornografi i Danmark 1945–1976

Peter Edelberg

JURIST- OG ØKONOMFORBUNDETS FORLAG,
2012, 347 s.

I dag tages det ofte for givet, at det, vi i dag kalder pædofili, er uacceptabelt blandt såvel homo- som heteroseksuelle, og at homoseksualitet er en seksuel minoritetsstatus med krav på ligestilling. Peter Edelberg viser i en bearbejdet udgave af sin ph.d.-afhandling, hvordan disse og en række andre diskurser er blevet skabt i dansk og især i københavnsk kontekst fra 1945 til 1976. Edelbergs udgangspunkt er et Foucaultsk perspektiv på seksualitet, hvor igennem seksualitet ses som socialt konstrueret i samspil med det omgivende samfund. Omdrejningspunktet for analysen er den såkaldt "Grimme Lov", der fra 1961 til 1965 gjorde det ulovligt for en mand i Danmark at dyrke sex med en mand/dreng, der var under 21 år, hvis der var penge eller gaver involveret. Det er forfatterens tese, at politiets indgreb mod transaktionelle

forhold mellem mænd på tværs af alder betød, at mænd, der opfattede sig som homoseksuelle, i stigende grad indgik i relationer med jævnaldrende og økonomisk ligestillede. Det er på baggrund af en velunderbygget analyse, at tesen bekræftes. Han viser endvidere, at forandringen skete parallelt med, at idealet om ligestillede parrelationer generelt vandt udbredelse, og parallelt med, at homoseksuelle i stigende grad blev forstået som en afgrænset minoritet med krav på ligestilling.

En af forfatterens hovedpointer er, at de politiske kampe og optøjer, som fulgte efter en politirazzia på bøssebaren Stonewall Inn i New York i 1969, har fået tildelt for stor betydning i homoseksualitetens historie globalt. Han er overbevisende, når han konkluderer, at den danske antidiskrimineringspolitik startede med afskaffelsen af den Grimme Lov i 1965. Det lokales betydning betones gennem hele afhandlingen, også når han gennem erindringer, politirapporter og politistatistikker undersøger, hvordan den homoseksuelle subkultur forandrede sig.

Forfatteren demonstrerer et skarpt blik for historiske produktioner af normer i analyser af domstolenes, politiets og det lovforberedende prostitutionsudvalgs homoseksualitets- og prostitutionsdiskurser fra 1930 til 1960 og i en analyse af dansk seksualpolitik fra 1866 til 1976. Afhandlingens tese og konklusion om, at statens reguleringer medførte installationen af en homoseksualitet, der "passer ind i den danske velfærdsstat" er overbevisende, men desværre sker der til tider en umærkelig begrebsmæssig glidning fra det lokale til det nationale. Det betyder, at det historisk foranderlige fortøner sig til fordel for en fortælling om national kontinuitet med et "dansk frisind" som omdrejningspunkt.

Analysen er i andre henseender mere normkritisk, fx når forfatteren viser, hvordan prisen for ligestilling var en bestyrkelse af heteroseksualitet som norm samt en essentialistisk seksualitetsopfattelse. Ligestillingen blev nemlig mulig ved at homoseksualitet blev en kategori for en

afgrænset minoritet, der ikke længere kunne forføre heteroseksuelle til at blive homoseksuelle, og ligestillingen var således også koblet til udgrænsninger af biseksualitet som en pseudo-seksualitet, der reelt var umulig.

Afhandlingen stopper ikke ved det diskursive niveau, men undersøger også kropslige praksisser og forskellige perspektiver på disse. I det hele taget er det en imponerende mængde af forskelligt kildemateriale forfatteren anvender til at belyse homoseksualitetens forandring; fra lovgivning og politirapporter til erindringer og erotisk ikonografi i blade for mandligt homoseksuelle. I en analyse af alle de straffesager, der blev foretaget med henvisning til den Grimme Lov mellem 1961 og 1965, vil Edelberg undersøge, hvordan de praksisser, der af politiet blev forstået som prostitution, kan forstås på forskellige måder, hvis man følger henholdsvis den unge mand, den ældre mand og politiets 'spor' gennem byen. Dette begrebsliggør han med Annemarie Mols poststrukturalistiske og fænomenologiske ontologi om at virkeligheden er multipel. Analysen baseres på politiets rapporter, og Edelberg bemærker, at kildematerialet er "stærkt farvet", men vurderer det som velegnet, fordi det giver viden om et emne, som sjældent berøres i homoseksuelle mænds erindringer, og fordi det består af separate afhøringer med en stor detaljerigdom. Imidlertid forekommer netop kildematerialet at være den store udfordring for analysens formål, og de kortvarige møder og relationer fremstår desværre ikke særligt multiple. Det ville have ligget fint i forlængelse af afhandlingens teoretiske perspektiv, hvis forfatteren havde forholdt sig mere ydmygt til, i hvor høj grad arkivet kunne bruges som adgang til en multipel virkelighed, fx ved at trække på postkolonial kritik af arkivet som produktivt snarere end deskriptivt. Trods kildematerialets begrænsninger kommer Edelberg frem til interessante pointer, fx at dét, der for de unge kunne være en nem vej til penge, gennem politiets forhørsteknikker blev en potentiel vej til en socialt

avvigande position, när de unge blev bedt om att identificera deras seksualitet.

Storbyen Trækker er et selvstændigt bidrag til seksualitetens og specifikt mandlig homoseksualitets historie i dansk kontekst og til et lokalt perspektiv på en global seksualitetshistorie. Men den er mere end dét. Afhandlingen viser nemlig, at homoseksualitetens og prostitutionens historie i denne periode også er en del af byens, familiens og politiets historie, og den bidrager således også til en historie om et samfund i hastig forandring fra 1945 til 1980. Afhandlingen er desuden formidlet i et levende og uhøjtideligt sprog, hvilket gør den spændende at læse og giver den potentiale til at nå ud over faghistorikernes rækker.

Bolette Frydendahl Larsen

Die Freunde im Norden. Norwegen und Schweden im Kalkül der deutschen Revisions- politik 1918–1939

Matthias Hannemann

LIT VERLAG, 2011, 638 s.

Böcker om relationen mellan Tyskland och Skandinavien före och under nazitiden fortsätter att strömma fram också efter det att Klas Åmark gjort sin summering, *Att bo granne med ondskan*. Om man ganska väl känner till den svenska litteraturen i ämnet blir det av särskilt intresse att ta del av de undersökningar som görs i Tyskland. Matthias Hannemann har varit Erasmusstipendiat i Oslo och då börjat intressera sig för ämnet. Han disputerade 2010 i Bonn. Därefter har professor Jens E. Olesen och Greifswalds universitet gjort en insats för att förmedla viktig kunskap om tysk-skandinaviska kontakter. Hannemanns bok har upptagits i universitetets serie "Nordische Geschichte".

Det är en tämligen lång tidsperiod som Hannemann skildrar, 21 år, från 1918 till 1939, och här finns också en god bakgrunds-teckning om den nordiska inställningen till

Tyskland under första världskriget. Man kan fråga sig varför författaren begränsar sig till Sverige och Norge, varför inte även Danmark? Motiveringen är att Danmark uppfattades som nära knutet till ententen, medan Sverige och Norge var mer öppna för de tyska synpunkterna. Här till kommer det icke oviktiga argumentet att det är en mycket stor uppgift redan att skildra inställningen i Sverige och Norge under tidsperioden, vilket de drygt 630 sidorna vittnar om.

Det är ett understatement att framhålla att tidsperioden innehåller dramatik. Man skulle kunna tala om två peripetier: först förändringen av synen på Tyskland från stormakt till sönderslaget land. Här fanns då från svensk och norsk sida en stor vilja att åter föra in Tyskland i den internationella gemenskapen. Nästa peripeti kom 1933, då Tyskland förvandlades från ett land det var synd om till en aggressiv stat med hård både inrikes och utrikes politik.

För svensk del finns ett par standardverk för perioden, Herbert Tingstens *Svensk utrikespolitik mellan världskriget* och Erik Lönnroths *Den svenska utrikespolitikens historia 1919–1939*. Den totalbild som dessa två forskare givit rubbas inte av Hannemanns arbete, men man får en gedigen beskrivning av hur tyska diplomater uppfattade stämningen i de båda nordiska länderna. Författaren har gjort mycket utförliga källforskningar, och han har en imponerande kunskap om all den myckna skandinaviska och tyska litteraturen i ämnet.

Några viktiga opinionsbildare hade ständigt en positiv bild av Tyskland. Så var det för Sven Hedin, Fredrik Böök och nationalekonomen Gustav Cassel. I detta sammanhang intressantare är de personer som efter Versaillesfreden svängde från en kritisk till en positiv Tysklandssyn. Här har vi framför allt Hjalmar Branting och Fritjof Nansen, personer som dessutom hade en mycket stark ställning internationellt. Det är intressant att se hur svenska representanter inom alla områden strävade efter att Tyskland skulle komma med som likaberättigad part i olika for-

mer av samarbete. Motståndare till en sådan utveckling var främst Frankrike och Belgien. Vi ser denna attityd inom studentsamarbete, på det vetenskapliga området, i sportens värld och, inte minst, inom politiken: skulle Tyskland få vara med i Nationernas Förbund?

Hannemann ägnar större utrymme åt 1920-talet än åt 1930-talet, och det är nog också här som framställningen känns mest fräsch. Dock bör framhållas att det är av intresse att ta del av inte bara svenska opinioner utan även norska. Här fanns ett stort irritationsmoment i och med att norska stortinget gav Nobels fredspris till Carl von Ossietzky, en tysk motståndsmän, och priset väckte Adolf Hitlers stora förtrytelse – norrmännen hade fått viss vana att skapa irritation redan innan de gav fredspriset till en kinesisk dissident.

Det känns förmåtet att efter läsning av 600 sidor efterlysa ytterligare stoff, men jag tänker här på det kyrkliga området. Nathan Söderbloms agerande får stor uppmärksamhet men inte svenska kyrkoföreträdare under 1930-talet. Spännvidden var stor. Här fanns den pronazistiska *Göteborgs Stifts-Tidning* under Ivar Rhedin, Prästförningens ordförande biskop Sam Stadener, som solidariserade sig med "Deutsche Christen" och deras riksbiskop, och teologiprofessorn Hugo Odeberg i Lund. Så hade vi vår ärkebiskop Erling Eidem som försökte komma till tals med Adolf Hitler, professorn Anders Nygren, som kraftigt tog avstånd från den tyska kyrkopolitiken, samt biskop Gustaf Aulén, som fördömde hela den nazistiska världsåskådningen. Kyrkans företrädare var under 1930-talet viktiga som andliga vägledare.

Likaså kan man efterlysa rapporter om hur man såg på opinioner inom universiteten och högskolorna. Debatten blev tydlig när universiteten skulle ta ställning till om de skulle sända representanter till Heidelbergs universitets 550-årsjubileum år 1936.

I min recension har jag talat om omkastningar i skandinavisk Tysklandssyn, om två peripetier. Matthias Hannemann

själv understryker mer kontinuiteten. Han lyfter fram tyska appeller om germanskt släktskap och starkt nordiskt avståndstagande från Versaillesfreden. Han menar att dessa faktorer skapade förståelse för den nazistiska politiken. Jag menar att det väl går att förena kraftig kritik av Versaillesfreden med en utpräglat antinazistisk hållning, men visst finns det kontinuitet. Det har funnits en tysk romantisering av Norden såväl före 1918 som under 1920- och 1930-talen och därefter. Den finns än i dag.

Sverker Oredsson

Antologier

Moderna historier.
Skönlitteratur i det moderna
samhällets framväxt

*Henric Bagerius &
Ulrika Lagerlöf Nilsson (red.)*

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2011, 190 s.

Skönlitteratur och fiktion är undflyende fenomen. Att något är fiktivt signalerar att det är påhittat, men samtidigt hänvisar även den skönlitterära texten till både existerande förhållanden och till fiktiva sådana. Dessutom kan det som i en tid och ett visst samhälle setts som sanna skildringar av historiska händelseförlopp, i ett annat sammanhang betraktas som ren fiktion. Vad som egentligen utmärker en skönlitterär text blir därmed ytterst svårt att slå fast. Samtidigt finns det texter som vi med självklarhet klassar som skönlitteratur – romaner, noveller och dikter som skrivits, distribuerats och lästs med förutsättningen att de tillhör just denna svärdefinierade kategori. I den nya antologin *Moderna historier* är det just denna kategori som framhålls som orättvist försummad i historieforskningen. Samtliga medverkande är historiker verksamma vid Göteborgs universitet och var bland initiativtagarna till den tvärvetenskapliga konferens om skönlitteratur som historisk källa som hölls 2008.

Skönlitteraturen som historisk källa och de utgångspunkter som de medverkande historikerna omfattar, diskuteras i det första av Henric Bagerius två bidrag. Att historiker kan tvivla på fiktionens representativitet eller tillförlitlighet uppvägs enligt Bagerius av dess förmåga att låta fiktiva människor gestalta abstrakta processer och ge utrymme åt tankar som annars aldrig hade formulerats. Han påpekar att skönlitteraturen kan vara värdefull genom att den "kvalificerar och komplicerar vår förståelse av det förflutna snarare än förklarar den" (s. 19). Bagerius menar att det trots de många fördelarna uppenbarligen "funnits en tvekan hos svenska modernhistoriker att mer handfast bygga sin forskning på skönlitterära källor" (s.17). Antologin innehåller fem sådana handfasta analyser. Bidragen är kronologiskt ordnade och hålls löst samman av att de alla rör det moderna samhälle som nämns i bokens undertitel.

De tre första empiriska texterna är de som tydligast hänger samman, både kronologiskt och tematiskt. De behandlar verk som utkom under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet, alla skrivna av kvinnliga författare. Pia Lundqvists bidrag är en konsumtionshistorisk läsning av Emelie Flygare-Carléns roman *Ett köpmanshus i skärgården* från 1859. Studien visar på hur det är möjligt att undersöka vilka attityder, konventioner och drömmar som knöts till olika konsumtionsvanor, genom att dra nytta av skönlitteraturens benägenhet att låta människornas omgivning spegla både deras sociala ställning och deras inre egenskaper. I synnerhet kvinnorna i Flygare-Carléns roman uppvisar förebildliga sätt att konsumera genom sin inredningsstil och sina kläder.

Kläderna står i fokus även i nästa bidrag, där Henric Bagerius sätter Anne Charlotte Lefflers romankaraktärer i samband med hennes engagemang i dräktreformrörelsen, vars främsta mål var att ersätta den snörda korsetten med mer tillåtande och "naturliga" plagg. Leffler brukar räknas till en av de mest betydande kvinnliga författarna bland 1880-talets samhällskritiska skriben-

ter och hennes engagemang för kvinnors situation syns tydligt i hennes författarskap. Ofta skildras den ofrihet som de övre samhällsskiktens kvinnor upplevde i de snäva roller de erbjöds. Bagerius beskriver hur kvinnorna i Lefflers produktion bejaktar, strider mot, definieras eller utdefinieras av de kläder de bär. Det tvetydiga, symboltyngda förhållandet mellan kvinnorna och de kläder som de frivilligt eller ofrivilligt ikläder sig, antyder de svårigheter som dräktreformrörelsen stötte på bland de kvinnor som skulle befrias från korsetten.

I Ulrika Lagerlöf Nilssons analys av Elisabeth Beskows författarskap, återkommer diskussionen om människors val i en tid där valmöjligheterna tycktes bli allt fler. Under pseudonymen Runa skrev Beskow skönlitteratur som var menad att vara en motvikt till de sekulariserande och skadliga tendenserna i populärlitteraturen. Själv tillhörde hon en tradition som ville förändra den svenska kyrkan inifrån, men kring sekelskiftet hade hon en stor läsekrets i både kyrkliga och frireligiösa kretsar. I pedagogiskt utformade romaner gestaltade Runa etiska och moraliska dilemman i samband med aktuella frågor såsom den växande arbetarrörelsens kritik av kyrkan eller mäns och kvinnors relationer i det moderna samhället.

Förhållandet mellan antologins tre första empiriska studier kommenteras inte närmare, trots att det förefaller möjligt att dra en linje mellan de inbördes mycket olika författarskapen: från Flygare-Carléns ansats till diskussion av olika kvinnors möjligheter i ett konsumtionsamhälle, via Lefflers utforskande av kvinnors underordning och frihetslängtan, till Runas förhandling mellan kristna, konservativt betonade könsroller och sekelskiftets utmaningar. De två sista bidragen i antologin står mer för sig själva, inte minst på grund av det långa tidshoppet mellan Runas sekelskifte till Stig Dagermans 1950-tal samt den sexuella frigörelsens 1960-tal.

Carl Holmbergs studie av Dagermans novell "Att döda ett barn" samt de filmatiseringar som gjordes 1953 respektive

2001, lägger också större vikt vid verkens mottagande än de tidigare bidragen. Jämförelsen mellan kritikernas reaktioner visar på förändringar i synen på bilismen och den enskilda människans förmåga att förhindra olyckor. I det avslutande bidraget skriver Tomas Nilson om den pornografiska novellsamlingen *Kärlek* som gavs ut i flera delar under åren 1965–1970. Initiativtagaren Bengt Anderbergs uttalade ambition var att bryta med samtidens normer kring sexualiteten och samtidigt erbjuda en pornografisk kvalitetslitteratur som motvikt till de kommersiella produkterna. Nilson fokuserar på de noveller där normbrytandet skulle kunna antas vara som störst, det vill säga de noveller som skildrar homosexuell eller etnicitetsöverskridande kärlek. Precis som dåtidens recensenter finner Nilson emellertid att innehållet inte alls är påfallande ifrågasättande utan snarare lägger sig i linje med dåtidens heterosexuella normer och fördomar kring andra etniciteter.

Enligt redaktörerna utgår antologins författare från en syn på skönlitteraturen där den inte bara speglar samhällsförändringar utan också i sin tur påverkar samhället och antologin visar följdenligt på att även studier av skönlitterärt material med lätthet kan inkludera en historisk kontext. Däremot kompliceras bilden av skönlitteraturens integration i samhället varken av den smala konstillitteraturen eller av de rena underhållningsprodukterna. Samtliga bidrag behandlar litteratur med mer eller mindre uttalade ambitioner att vara inlägg i en bredare samhällsdebatt. Exempelen från efterkrigstiden framstår närmast som kampanjer som med fiktionens hjälp ville påverka opinionen i en specifik fråga. Det är träffande att det gärna är denna typ av skönlitteratur – den samhällstillvända, gärna med en stor läsekrets eller åtminstone ett visst medialt genomslag – som historiker väljer då de får chansen att arbeta med skönlitteratur. Följaktligen analyseras skönlitteraturens plats i debatterna ingående i antologin, medan skönlitteraturen själv fortfarande framstår som något av ett undflyende fenomen.

Emma Hilborn